

سعید حسام پور
عظیم جبارہ
دبیران درس دینی و قرآن

تلاوت

چکیده

گفت و گو درباره موسیقی در قرآن، از مباحث بحث انگیزی است که همواره موافقان و مخالفان زیادی داشته است؛ به گونه ای که در نتیجه این مباحث دو گروه با دو شیوه فکری کاملاً متفاوت پدید آمده اند. درباره قرآن و علوم قرآنی تاکنون پژوهش های زیادی انجام شده اما آن چه تا کنون کمتر به آن پرداخته اند، مقامات قرآنی و پیوند آن با آیات قرآن است.

در این جستار، کوشیده ایم با نگاهی تازه و با بررسی نظام تلاوت استاد برجسته فن قرائت شحات انور پیوند میان مقامات با معانی و مفاهیم آیات تاثیر آن در تلاوت مشخص شود.

گفتنی است در این پژوهش، تلاوت های مجلسی استاد یاد شده مبنای بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه ها: شحات انور، تلاوت، قاریان، مقامات، بیات،

رست

اشاره

تلاوت: شیوه تلاوت استاد شحات انور از دیدگاه مقام شناسی این گونه است که ابتدا قرار و جواب مقام بیات را تلاوت می کند. سپس در بیشتر موارد وارد مقام رست می شود و قرار و جواب این مقام را اجرا می کند و یا وارد مقام سه گاه می شود و در این مقام تلاوت می کند. پس از سه گاه وارد حجاز می شود. سپس گوشه هایی از مقام بیات را تلاوت و آن گاه به مقام صبا منتقل می شود. وی معمولاً سه گاه و چهار گاه را به شکل ترکیبی تلاوت می کند و بالاخره با تلاوت جواب جواب مقام بیات تلاوت خویش را به پایان می برد.

ویژگی های تلاوت: اگر قاریان را از لحاظ پسند مخاطبان به سه دسته قاریان خواص پسند، قاریان عامه پسند و قاریانی که مورد توجه خواص و عوام هستند، تقسیم کنیم، استاد شحات انور، با قدری مسامحه، در زمره گروه سوم قرار می گیرد. وی در زمره

در مقام مقایسه می‌توان شحات انور را با حافظ سنجید؛ چرا که هر دو از مواد خام و اولیه معجونی سحرآمیز می‌سازند؛ یکی با کلام خویش و دیگری با صدای خویش

قاریان حرفه‌ای به شمار می‌رود. تکنیک‌های لحنی و صوتی در تلاوت وی نقش اساسی و عمده دارد. یکی از فنونی که همواره از آن بهره می‌گیرد، ترکیب خوانی است. برای مثال، بیات شوری را با رمل، به صورت ترکیبی می‌خواند و یا سه گاه را با چهار گاه.

از دیگر فنونی که استاد از آن بهره می‌گیرد، تحریرهای بسیار زیباست. نکته مهم درباره تحریرهای ایشان این است که آن‌ها را متناسب با معنا و مفهوم آیات اجرا می‌کند. هر چند خاصیت تحریر به گونه‌ای است که حتی بدون رعایت تناسب هم می‌تواند زیبا و دل‌نشین باشد، اما رعایت این تناسب می‌تواند زیبایی تلاوت را دوچندان کند. برای نمونه، شحات انور در تلاوت آیه ۱۴۵ سوره نساء (ان المنافقین فی الدرک الاسفل من النار ولن تجد لهم نصیرا)، با تحریر پلکانی معکوس، به طرز زیبا در کات دوزخ را به تصویر می‌کشد. به بیانی روشن‌تر، با پلکانی کردن صدا، در کات دوزخ را به شکلی ملموس برای شنونده ترسیم می‌کند.

از دیگر ویژگی‌های بارز تلاوت وی متنوع خوانی است. وی متناسب با حال و مقام (جایگاه) از ساده‌خوانی (صدای ممتدی که دخالتی در تغییر حالت قاری ایجاد نمی‌کند)، موجی خوانی (ایجاد حالتی موج‌وار در صدای ممتد)، تحریر خوانی (اجرای تحریر در صدای موجی یا ممتد)، جهش خوانی (پرتاب یکباره صوت به طبقات بالای صوتی)، معکوس خوانی (حرکت پایین رونده صوت از موقعیت کنونی به سمت طبقات پایین صوتی) و نهفت خوانی (استفاده از پایین‌ترین طبقه صوتی در تلاوت) که همگی از ابزار تنوع لحن هستند، بهره می‌گیرد. این عامل باعث شده است که تلاوت وی متنوع و پرتبوتاب و بی‌قرار باشد.

به طور کلی، تلاوت وی از لحاظ فنی تلاوتی است پرتحریر، سه حرکتی (قرار، جواب، جواب جواب) پرتحرک و در یک کلام ممتاز. صدا: از لحاظ تقسیم‌بندی صداها، صدای وی در زمره صداها متوسط به بالا قرار می‌گیرد و کیفیت آن به گونه‌ای است که می‌تواند زیرترین صداها و بم‌ترین آن‌ها را تلاوت کند. دیگر این که صدای وی قدرت مانور بسیار بالایی دارد؛ به گونه‌ای که طبقات صوتی بالا را به راحتی اجرا می‌کند. خاصیت دیگر صدای وی طنین و حجم بالای آن است که شنونده را مسحور خویش می‌سازد. در نوعی تقسیم‌بندی، قاریان به دو دسته قاریان صاحب سبک و قاریان مقلد تقسیم می‌شوند که دسته دوم، خود به دو گروه یکی مقلدان صرف و دیگری کسانی که به تقلید و تألیف می‌پردازند، تقسیم می‌شوند.

شحات انور در دسته دوم جای می‌گیرد، اما از آن گروهی هست که به تألیف می‌پردازند. بدین معنا که آنچه را از دیگران می‌گیرد، در کارگاه تلاوت خویش بازآفرینی و با کیفیتی وصف‌ناشدنی و کاملاً متفاوت به شنونده ارائه می‌کند. پرداخت عالی او به گونه‌ای است که

از وی قاری کم‌نظیری ساخته است. در مقام مقایسه می‌توان وی را با حافظ سنجید؛ چرا که هر دو از مواد خام و اولیه معجونی سحرآمیز می‌سازند؛ یکی با کلام خویش و دیگری با صدای خویش.

تناسب میان مقام و مفهوم آیات

مطلب بسیار مهم در تلاوت ایشان آن است که «دستگاه‌های موسیقی و حتی نواختن آن‌ها را در مدت دو سال فرا گرفته است» (قاسم احمد، ۱۳۷۴: ۸۰). بنابراین، بر مقامات موسیقی اشراف داشته و به رعایت تناسب میان مقام و مفهوم پایبندند. یکی دیگر از رموز زیبایی تلاوت ایشان که نادیده انگاشته می‌شود، این است که ایشان حافظ قرآن نیز هست. همین امر موجب اشراف بیشتر در تلاوت می‌شود. او خود در این باره می‌گوید: «شرط اساسی برای قاری شدن، حافظ بودن است و با این شرط در واقع انسان اهمیت قاری بودن را می‌یابد» (قاسم احمد، ۱۳۷۴: ۸۰).

حال یکی از زیباترین تلاوت‌های ایشان از آیات ۷ تا ۱۳ سوره طه را بررسی می‌کنیم: آیات ۷ تا ۱۳ سوره طه، وهل اناک حدیث موسی (۹) اذ رآنا را فقال لاهله امکنوا آتی ءانست نارا لعلی ءاتیکم منها بقبس أو أجد علی النار هدی (۱۰) فلما أتاها نودی یا موسی (۱۱) آتی أناریک فأخلع نعلیک اناک بالواد المقدس طوی (۱۲) و انا اخترتک فاستمع لما یوحی (۱۳).

و آیا خبر موسی به تو رسیده است (۹) هنگامی که [از دور] آتشی مشاهده کرد و به خانواده خود گفت [آندکی] درنگ کنید که من آتشی دیدم، شاید شعله‌ای از آن برای شما بیاورم یا به وسیله آن راه را پیدا کنم (۱۰). هنگامی که نزد آتش آمد، ندا داده شد که ای موسی (۱۱) من پروردگار توام. کفش‌هایت را بیرون آر که تو در سرزمین مقدس (طوی) هستی (۱۲) و من تو را [برای مقام رسالت] برگزیدم. اکنون به آنچه بر تو وحی می‌شود گوش فرا ده. (۱۳).

از آیه ۹ سوره طه داستان حضرت موسی آغاز می‌شود و در بیش از ۸۰ آیه بخش‌های مهمی از زندگی پرماجرایی او به تصویر کشیده می‌شود. داستان با یک سؤال آغاز می‌شود: آیا خبر موسی به تو رسیده است؟ «بیدیهی است که این استفهام برای کسب خبر نیست که او از همه اسرار آگاه است، بلکه به تعبیر معروف استفهام تقریری است یا به تعبیر دیگر استفهامی است که مقدمه بیان خبری مهم

است؛ همان گونه که در زبان روزمره نیز هنگام شروع به یک خبر مهم می‌گوییم آیا این خبر را شنیده‌ای؟ (مکارم شیرازی، جلد ۱۳: ۱۶۶). از دیدگاه معانی و بیان، شروع یک داستان یا حکایت به صورت پرسشی، نه تنها بر فصاحت و بلاغت کلام می‌افزاید بلکه هم ذهن و روح شنونده را متوجه کلام می‌سازد و هم طرح پرسش موجب ایجاد حس کنجکاوی و بی‌قراری در مخاطب می‌شود. شروع داستان موسی با این پرسش که «آیا خبر موسی به تو رسیده است، نه تنها ذهن و روح مخاطب را به تسخیر خویش درمی‌آورد، بلکه نوعی حس کنجکاوی و بی‌قراری در او ایجاد می‌کند که خود منشأ پرسشی دیگر در ذهن مخاطب می‌شود. ماجرای موسی چیست؟ پیامد این پرسش تلاش ذهنی مخاطب برای یافتن پاسخ پرسش خویش است. نوع چینش کلمات در آیه و کوتاه بودن پرسش این معنا را تقویت می‌کند. تأکید و تفریر خبر برای مثال وقتی گفته می‌شود:

خبر داری از خسروان عجم؟

که کردند باز بردستان ستم

با شنیدن مصرع اول مخاطب متوجه کلام می‌شود و با مصرع دوم که در حکم جواب مصرع اول است موضوع در ذهن او با تأکید بیشتری جانشین می‌شود. دیگر اینکه موجب استیناس (انس گرفتن مخاطب و سر صحبت را باز کردن) می‌شود. در ادامه خداوند داستان موسی را باز می‌گوید. بی‌شک داستانی چنین پرمزوراز، نیازمند راوی توانایی است؛ کسی که بتواند از عهده روایت آن به خوبی برآید. قاری، هنگام تلاوت یک داستان قرآنی، علاوه بر اینکه در مقام قاری قرآن است، باید ایفاگر نقش قصه‌گو نیز باشد.

پاره‌ای از قاریان بدون در نظر گرفتن نقش دوم (قصه‌گویی) به تلاوت آیات می‌پردازند.

قاری قصه‌گو همچون مادر بزرگ دلسوزی است که با صبر و حوصله بسیار و بعضاً با تأکید جملات، با لحنی آرام و عاری از تکلف، تک‌تک کلمات را در ذهن فرزند خویش جای می‌دهد. حضور فیزیکی مادر بزرگ در کنار کودک، عامل مهمی در لذت بردن کودک از قصه است. قرائت‌کننده‌ای که نقش دوم را نادیده می‌گیرد، همچون نوار ضبط شده‌ای است که ممکن است برای دقایقی کودک را سرگرم کند، اما هرگز نمی‌تواند معنا و مفهوم کلام را در جان او زنده کند. برای فهم بهتر این موضوع کافی است تلاوت شحات انور از سوره طه را بشنویم.

ویژگی‌های این تلاوت

۱. انتخاب مقام رسست: همان گونه که پیش از این گفته شد، رسست، ناله انسان دست از همه چیز شسته برای رسیدن به بهشت است. اجرای این مقام موجب برانگیخته شدن حس مردانگی و شجاعت، جسارت و حرکت برای کشف حقیقت می‌شود. مرحوم علامه طباطبایی در تفسیر این آیات می‌نویسد: «سیاق آیه و آیات بعدی شهادت می‌دهد بر اینکه این جریان در مراجعت موسی به

سوی مصر اتفاق افتاده و اهلش نیز با او بوده و این واقعه نزدیکی‌های وادی طور سینا، در شی سرد و تاریک اتفاق افتاده است، در حالی که راه را گم کرده بودند» (طباطبایی، جلد ۱۴: ۱۹۰).

موسسی به دنبال آتشی است تا در پرتو آن گرم شود و یا هدایتگری که راه را به او بنماید. موسی به دنبال گرمای دنیوی است؛ آتشی که بتواند در آن شب وی را از سرما برهاند یا راهنمایی که راه دنیوی را به وی نشان دهد. غافل از آنکه گرمابخش حقیقی و هدایتگر جاوید در انتظار است.

شحات انور برای تلاوت این آیات مقام رسست را برمی‌گزیند؛ چون بهترین شیوه برای روایت سرگذشت انسان‌های حقیقت‌جوست و روایت داستانی چون داستان موسی که پر از فراز و نشیب است به مقامی نیاز دارد که قدرت مانور بالا و قابلیت انعطاف‌پذیری داشته باشد؛ به گونه‌ای که قاری بتواند با توجه به معنا و مضمون آیه، گوشه مناسب را برگزیند و به تلاوت بپردازد. همچنین، رسست مقامی است بسیار گسترده که قاری می‌تواند در بخش‌های مختلف تلاوت خود از آن بهره‌گیرد. کیفیت لحنی این مقام به گونه‌ای است که شخص را به حرکت و تلاش فرا می‌خواند و نوعی حس بی‌قراری و اضطراب را در او پدید می‌آورد. با توجه به آنچه ذکر شد، رسست، بهترین قالب برای تلاوت این آیات است.

آیات ۹ تا ۱۳ سوره طه، همچون فیلم کوتاهی است و هر آیه یک سکانس را تشکیل می‌دهد. تفاوت قاری با کارگردان فیلم کوتاه این است که کارگردان بر شیوه عملکرد عوامل اجرایی مانند: تصویردار، صدابردار و بازیگران نظارت می‌کند، اما قاری علاوه بر کارگردانی، کارگردانی هنری، صدابرداری و... را نیز بر عهده دارد.

تلاوت تمام عبار، همچون فیلم کوتاهی است که تمامی عناصر آن در بالاترین سطح قرار دارند.

شحات انور با گزینش مقام رسست برای تلاوت این آیات، ابتدا فضا و قالب مناسب را برای روایت برمی‌گزیند. سپس دست در دست موسی به سوی آتش رهسپار می‌شود.

سبک روایت: شحات انور آیات را به گونه‌ای تلاوت می‌کند که گویی حادثه‌ای را که به چشم خویش دیده است برای شنونده باز می‌گوید. راوی چیره‌دست، پیوسته مخاطب را تشنه نگاه می‌دارد و کام او را بر نمی‌آورد؛ همچون ساقی‌ای که آب در دست ایستاده و جرعه جرعه به فرد تشنه می‌نوشاند. وی با تأکید و تکرار آیه اول، ابتدا حس تشنگی را در شنونده ایجاد می‌کند و سپس به تدریج کام او را برمی‌آورد.

گذر از مواضع وقف و ابتداء: به این معنا که ایشان علاوه بر مواضعی که در قرآن برای وقف مشخص شده است، آنجا که خود لازم می‌داند (با توجه به معنا و سیاق کلام) وقف می‌کند. برای مثال، روی لفظ «بقیس» وقف می‌کند؛ حال آنکه روی آن هیچ کدام از علائم وقف وجود ندارد.

این امر درباره باره‌ای از قاریان نقص به شمار می‌رود؛ چرا که

شاید بتوان گفت ایشان به دو دلیل بر لفظ «بقبس» وقف می‌کند: ۱. معنای کلام کامل است و نقصی در ابلاغ معنای کلام ایجاد نمی‌کند. ۲. با توجه به اینکه کلمه بعد از «بقبس» او، است، شنونده را در حالت انتظار نگه می‌دارد تا بقیه ماجرا را برایش روایت کند

قاری به دلیل تنظیم نکردن تنفس خود دچار کمبود نفس می‌شود و به ناچار، بی آنکه دلیلی بلاغی یا معنایی داشته باشد، وقف می‌کند. در حالی که برخی دیگر همچون شحات انور، از این موضوع مانند فنی فوق‌العاده مؤثر در القای بهتر معنا و مفهوم استفاده می‌کنند. برای نمونه، در همین تلاوت، شاید بتوان گفت ایشان به دو دلیل بر لفظ «بقبس» وقف می‌کند: ۱. معنای کلام کامل است و نقصی در ابلاغ معنای کلام ایجاد نمی‌کند. ۲. با توجه به اینکه کلمه بعد از «بقبس» او است، شنونده را در حالت انتظار نگه می‌دارد تا بقیه ماجرا را برایش روایت کند.

در تلاوت آیه ۱۳ از همین سوره (وانا اختر تک فاستمع لما یوحی) نه تنها روی لفظ «فاستمع» که هیچ یک از علائم وقف را ندارد، وقف می‌کند، بلکه سه بار این آیه را تا همین لفظ می‌خواند و سپس در مرتبه چهارم آیه را به صورت کامل تلاوت می‌کند. باید توجه داشت که تأکید روی هر سه لفظ «انا، اختر تک و فاستمع» است.

برای فهم بهتر دلیل این وقف و تأکید به تفسیرالمیزان رجوع می‌کنیم. وقتی موسی ندای «یا موسی انی انا ربک» را شنید به طور یقین از آن فهمید که صاحب ندا پروردگار او و کلام، کلام اوست. چون کلام مذکور وحی از خدا بود به او، که خدای تعالی تصریح کرده بر اینکه خدا با احدی جز به وحی یا از ورای حجاب یا به ارسال رسول تکلم نمی‌کند، هر چه خواهد به اذن خود وحی می‌کند... میان خدا و کسی که خدا با او تکلم می‌کند، در صورتی که به وسیله رسول یا حجاب کسی نباشد و تنها وحی صورت گیرد، هیچ واسطه‌ای نیست و وقتی هیچ واسطه‌ای نبود، شخص مورد وحی کسی را جز خدا هم کلام خود نمی‌یابد و در وهمس خطور نمی‌کند و غیر کلام او کلامی را نمی‌شنود» (ترجمه المیزان، ج ۱۴: ۱۹۱).

بنابراین، تأکید بر «انا» تأکید بر این امر است که مرجع ضمیر انا، خداوند متعال است و تأکید بر برگزیده شدن موسی به پیامبری است.

درباره تأکید بر «فاستمع» نیز اولین نکته، ایجاد حس بی‌تابی و کنجکاوی در شنونده است. کنجکاوی برای اینکه بداند خداوند چه چیزی را به موسی خواهد گفت.

شحات انور با نوع تحریری که در تلاوت «فاستمع» به کار می‌گیرد (تحریر پلکانی به سمت پایین)، نه تنها در شنونده شور و هیجان به وجود می‌آورد، بلکه اهمیت موضوع (اینکه خداوند به موسی چه خواهد گفت) را نیز به ذهن شنونده القا می‌کند.

پرداختن به تمام تلاوت‌های ایشان از این دیدگاه مجال گسترده‌تری می‌خواهد و خود نیازمند کتابی است حجیم و مستقل. در پایان، برخی از تلاوت‌های ایشان را که از لحاظ ارتباط مقام و مفهوم در اوج هستند، با ذکر مقام و محدوده آن برمی‌شماریم:

قرار مقام بیات: سوره آل عمران، آیه ۲۶، تلاوت مجلسی.

قرار مقام بیات: سوره کهف، آیات ۱۰۷ الی ۱۱۰، تلاوت مجلسی.

قرار مقام بیات: سوره احزاب، آیات ۳۸ الی ۴۰، تلاوت مجلسی.

جواب مقام بیات: سوره کهف، آیات ۱۱۰، ۱۰۸، ۱۰۷، تلاوت مجلسی.

جواب مقام بیات: سوره انعام، آیه ۱۰۷، تلاوت مجلسی.

جواب مقام بیات: سوره ماعون، تلاوت مجلسی.

جواب مقام رست: سوره تین، آیات ۳-۱، تلاوت مجلسی.

جواب مقام رست: سوره علق، آیات ۳-۱، تلاوت مجلسی.

جواب مقام رست: سوره یس، آیه ۴۷، تلاوت مجلسی.

جواب مقام رست: سوره تین، آیات ۷-۸، تلاوت مجلسی.

قرار مقام رست: سوره الزلزله، آیات ۳-۱ و آیه ۸، تلاوت مجلسی.

قرار مقام عجم: سوره علق، آیات ۵-۲، تلاوت مجلسی.

جواب مقام عجم: سوره تکوین، آیات ۸-۵، تلاوت مجلسی.

جواب مقام عجم: سوره المانده، آیه ۱۱۴، تلاوت مجلسی.

xxx

قرار مقام سه گاه: سوره شمس، آیات ۶ الی ۱۵، تلاوت مجلسی.

جواب مقام سه گاه: سوره بینه، آیه اول، تلاوت مجلسی.

جواب مقام سه گاه: سوره قریش، آیات ۲-۱، تلاوت مجلسی.

تقطیع: سوره آل عمران، آیه ۲۰، تلاوت مجلسی.

قرار مقام صبا: سوره عادیات، آیات ۸-۱، تلاوت مجلسی.

قرار مقام صبا: سوره نازعات، آیات ۳۳-۳۱، تلاوت مجلسی.

جواب مقام صبا: سوره عادیات، آیه ۱۰، تلاوت مجلسی.

تقطیع: سوره نازعات، آیه ۳۵، تلاوت مجلسی.

عجم: سوره عادیات، آیه ۹، تلاوت مجلسی.

جواب مقام حجاز: سوره فاطر، آیه ۱۵، تلاوت مجلسی.

جواب مقام حجاز: سوره فیل، آیات ۱-۲، تلاوت مجلسی.

قرار مقام نهایند: سوره طه، آیه ۴۸-۴۵، تلاوت مجلسی.

جواب مقام نهایند: سوره طه، آیات ۵۰، ۴۶ و ۴۹، تلاوت مجلسی.

مجلسی

جواب مقام نهایند: سوره یس، آیات ۴۴ و ۴۳، تلاوت مجلسی.